C. J. Gimberg fot.

202. Amiralen KLAS FLEMING
Stockholms förste öfverståthållare

född på Villnäs i Finland i mars 1592, dödsskjuten på sitt amiralskepp »Sceptern» i Kielerfjorden den 26 juli 1644.

Efter ett porträtt i Stockholms rådhus.

XXVI.

GATUREGLERINGEN

AF

MORITZ RUBENSON.

»Saa wette j och wäl godemenn att thenne är Huwodet och endels låset för hela Swerige Och hwar gud förbiude honnom komme något wiid wore thaa wisseliga hele rigit forderffuet.» Dessa märkliga ord använde Gustaf Vasa, då han, i afsikt att bringa hufvudstaden ur det svaghetstillstånd, som uppstått genom konung Kristierns »vchristliga och tiranniske stycker», och sätta den i stånd att öfvertaga den lübska handeln, år 1535 genom bref till alla köpstäder i Uppland och Östergötland sökte med lock och pock, med löfte att »faa her skiöne huus och woninger» och slippa lämna borgerskapet i dåvarande hemorter, förmå dessa städers borgare att »oforszymmelige flyttia sig hiit, wijd liif och hals tilgörendis». Vasakonungarnes stamfader och hans efterträdare under en lång följd af år visade sig vid många andra tillfällen uppfatta hufvud- och residensstadens stora betydelse, hvarom icke minst de bestämmelser lämna vittnesbörd, som utfärdades för att, såsom Johan III uttryckte sig, få »wår Hufvudstadh Stockholm bygdt och prydh».

På grund af det af ålder rådande patriarkaliska förhållandet mellan regeringsmaktens innehafvare och dem, som närmast handhade stadens förvaltning, styrde och ställde konungarne länge med stadens ärenden äfven i de minsta detaljer, särdeles när det gällde bebyggandet och gatornas reglering. Att sistnämnda angelägenheter i främsta rummet voro föremål för regenternas omsorg, förklaras ej blott af intresset för residensstadens förkofring och förskönande, utan äfven af det nära sambandet mellan befästningarna och bebyggandet. Den äldsta delen af staden mellan broarna låg inom den gamla muren, och vid bebyggandet därutanför togs hänsyn till försvaret. Bostäders uppförande å malmarna förbjöds till en början, likaledes af omtanke för försvaret, och då efter detta förbuds bortfallande

planer i midten af 1600-talet fastställdes för malmarnas bebyggande, sökte försvarets målsmän att hålla de delar, som skulle planläggas, inom de där tilltänkta befästningarna.

Konungarne använde i äldre tider hufvudsakligen två medel för att göra Stockholm till en välbyggd stad: stränga byggnadsföreskrifter och, så länge sådant lät sig göra, gåfvor af mark.

Tidt och ofta upprepades förbuden mot trä- och korsvirkeshus samt påbuden att rifva dylika, ofta olagligen uppförda byggnader eller mindre ansenliga stenhus och utbyta dem mot »zirliga» stenhus eller »murfasta hus». Fristerna för påbudens efterlefnad voro mången gång mycket korta, i allmänhet högst tre år. Äfventyret af underlåtenhet att bygga på föreskrifvet sätt eller att sälja till annan, som ville så bygga, var förlust af egendomen, som skulle, enligt en bestämmelse af Johan III, tillfalla kronan, enligt senare föreskrifter tillfalla staden eller säljas, därvid staden antingen skulle få hela eller ägaren behålla två tredjedelar af köpeskillingen och återstoden tillfalla staden. Gustaf Adolf påbjöd, att ägaren skulle få full ersättning efter värdering. För att undanrödja de »hinder och difficulteter», som uppstått vid genomförande af planerna »att Stockholms stad, såsom ett Konungligit Residens, måtte medh beste och zirlige huus och byggningar blifva fattad och satt i den form, att han andre och skiöne märkelige städer i fremmande land måtte i det närmaste giöres jemnlijk», påbjöd Kristina den 28 april 1649, att för hus, som måste rifvas för regleringens genomförande, skulle betalning utgå »effter den wärdering och på sätt och wijs, som sådant uthi framlidne öfverståthållaren Sahl. Clas Flemings tijd skedt är, der med äganden skall låta sig benöja och till frijd wara». Tomter, som voro så små, att de »till stadsens prydnat och ägandes nytta intet kunna bebyggas», skulle enligt samma bref läggas och försäljas till »den platsen eller tompten, som större och dernäst hoos är, dubbelt mot den Taxa och wärdering», som gjordes under Gustaf Adolfs tid.

Omförmälda byggnadsföreskrifter te sig för nutidens åskådningssätt såsom snart sagdt drakoniska, men de finna sin naturliga förklaring däri, att byggnadstomterna från början utan ersättning eller endast mot tomtören upplåtits till borgarne mot byggnadsskyldighet, ett sätt att befordra bebyggandet, som användes långt fram i tiden.

Tillämpningen af de stränga byggnadsföreskrifterna var emellertid ej synnerligen allvarlig. I vissa fall, såsom då det gällde fader- och moderlösa, medgåfvos undantag. Den omständighet, att åtskilliga tomter efter hand kommo i adelsmäns ägo, i förening med det motstånd, de obilliga stadgandena mötte hos borgerskapet, bidrog i sin mån att vida längre, än man från början tänkt sig, framskjuta den tid, då det eftersträfvade målet vanns, oaktadt täta eldsvådor borde hafva kunnat, i fall omständigheterna i öfrigt varit gynnsamma, befordra genomförandet af regeringarnas planer.

Hurusom staden fick sig donerade hela stadsdelar till bebyggande, omtalas närmare här nedan. Jämväl åt enskilda brukade dylika upplåtelser beviljas, såsom då Kristina upplät tomtplatser å Blasieholmen i syfte att där få uppförda hus, som skulle taga sig väl ut mot slottet.

Äfven genom andra förmåner befordrades ett ändamålsenligt bebyggande. Så beviljades år 1585 tullfrihet åt dem, som efter befallning ville nybygga sina hus, »staden till ära enligt löfte».

Regeringarnas ingripande i reglerings- och byggnadsfrågor förekom litet emellan, men gick icke alltid, ej ens i äldsta tider, i en för staden gynnsam riktning. Så må anföras, att, sedan öfverståthållaren år 1655 erhållit befallning att för beslutad reglering skaffa bort ett hus på Riddarholmen, under förklaring att regeringen vore sinnad att förnöja ägaren med jämngod plats eller penningar, detta löfte infriades på det egendomliga sätt, att betalningen anvisades på stadens tolagsmedel eller, om dessa ej räckte, på lån, som staden uppmanades taga. Vid ett annat tillfälle, då en tomt vid Drottninggatan skulle inlösas för en tvärgata till Klara kyrka och en tomtdel blef öfver efter regleringen, förunnades genom ett kungl. bref af år 1684 denna tomtdel till evärdlig ägo åt granntomtens ägare, en högt stående man. Äfven i andra fall sökte regeringsmakten att få ett ord med i laget vid fråga om aftalen för regleringens genomförande, exempelvis genom att anbefalla tillmötesgående af enskildes begäran att på uppgifna villkor förvärfva öfverblifna tomtdelar eller att för erbjudet pris få sig stadens eller andras tomter upplåtna till bebyggande.

Vid återuppbyggandet efter de täta eldsvådor, som på tretton- och fjortonhundratalen öfvergingo *staden mellan broarna*, gjordes icke någon ändring i det äldsta gatusystemet. De i Bjärköarätten förekommande, därifrån till den yngre stadslagen i hufvudsak öfverflyttade bestämmelser, att allmänna gator inom muren och utanför skulle vara 8 alnar breda, då de skulle begagnas af åkande och ridande, samt att olaga byggnader skulle rifvas och föranleda böter, synas i förening med läget och måtten för de utdelade byggnadstomterna hafva varit det för byggnadssättet bestämmande, i den mån dessa föreskrifter verkligen iakttogos. Särskildt märkas de i midten af fjorton- och femtonhundratalen utfärdade kungliga stadgar med förbud att utan lof bygga västantill utom mur samt påbud, att det där byggda skulle nedrifvas.

Den från 1500-talet härrörande, äldsta kända plankartan öfver staden (Pl. 6)[1], förvarad i stadsingeniörskontoret, visar, att gränderna så väl öster ut från Österlånggatan samt i synnerhet väster ut från Västerlånggatan voro flera än för närvarande, att de förstnämnda gränderna utmynnade dels vid sjön, dels vid strandplatsen ett godt stycke högre upp än i våra dagar,

[1] Å detta och de flesta öfriga här nedan omtalade kartaftryck hafva originalens skalor minskats.

samt att från en punkt nära Smedje(Västerlång)gatans dåvarande norra mynning, således på ett ställe, där nu Mynttorget ligger, gick väster ut en smal gata, som snart böjde af söder ut, nästan jämnlöpande med Västerlånggatan, och ett godt stycke norr om Tyska brinken mynnade ut i Korntorget, hvilket således sträckte sig betydligt längre norr ut än nuvarande Kornhamnstorg.

År 1582 funnos på stadsholmen 593 boningshus, däraf 429 af sten och endast 164 af trä eller korsvirke. Bäst bebyggdt var det inre kvarteret med 169 hus af det förra och 18 af det senare slaget, därnäst det västra kvarteret med 108 sten- och 65 trä- eller korsvirkeshus. Af de östra och södra kvarteren hade det förra 77, det senare 75 stenhus. Antalet trä- eller korsvirkeshus var 51 i det östra och 30 i det södra kvarteret. Af mantalsuppgifter från denna tid kan man sluta sig till, att under århundradet omkring 70 procent af stadsholmens befolkning bodde i de yttre kvarteren.

Det östra kvarteret synes år 1630 icke hafva varit bebyggdt på något tillfredsställande sätt, hvilket möjligen till en del kan hafva berott på 1625 års stora brand. Gustaf Adolf var åtminstone ej belåten. I ett bref af den 8 juni 1630 säger han sig hafva förnummit, »det en part uti wår stad Stockholm, som hafva de förnämbste och lägeligaste platzer inne, särdeles östan till, der staden borde vara zirligast, och bäst bygder, både till nytta och prydnat, hafva de somblige korswärckshuus och bodar, somblige snöplige och små steenhuus och en dehl aldeles ledige och öde». Riksrådsprotokollet den 30 april 1633 upplyser ock, att i Gustaf Adolfs tid befallts »huru hollas skulle med byggningen på östre sijdan, och att en stoor oenigheet nu är, i thet somblige bygga på 18 alnar, somblige på 14 alnar uthi bredden».

Af en jämförelse mellan förenämnda och en i landtmäterikontoret befintlig, i detta arbete återgifven karta af tyskt ursprung (D. I, fig. 38) angifven såsom tillhörande år 1626, framgår, att den inre staden ej undergått några mera genomgripande ändringar under tiden mellan dessa båda kartors upprättande. Det mest anmärkningsvärda är, att Kornhamnstorg synes hafva blifvit utvidgadt så väl norr ut fram till Kåkbrinken som öster ut betydligt närmare Västerlånggatan. Å största delen af torget finnas beteckningar för tillärnade eller utförda bodbyggnader. Det på sådant sätt betecknade området genomskäres af Tyska brinkens förlängning och en vinkelrätt mot denna löpande gata, motsvarande Stora Nygatan söder om Kåkbrinken. Att denna gatas norra del har 1625 års brand att tacka för sin tillkomst, torde man vara berättigad antaga på grund af riksrådsprotokollet för den 28 september 1627, som förmäler, att åtgärder vidtagits för »den store gatun, som görs vestan till». Den kallades länge Konungsgatan. Senare tillkom Lilla Nygatan, hvilken nämnes i en designation af år 1641. Munkbrogatan har anlagts i sammanhang med strandens ytterligare utfyllning. Myntgatan och närmaste del af Mynttorget räkna sin tillkomst från slutet

af 1600-talet. Först i vårt århundrade har Mynttorget i sammanhang med Lejonbackens anläggning erhållit sin nuvarande utsträckning.

Redan långt tillbaka i tiden började efter hand bosättningen på Norr- och Södermalm, som ursprungligen voro afsedda till kålgårdar, mulbeten och dylikt. Sedan malmarna icke längre voro utsatta för att ständigt afbrännas af fienden eller i försvarets tjänst, medgafs deras bebyggande dels tyst, dels uttryckligt. Det ligger i sakens natur, att ett dylikt bebyggande ej skedde efter en på förhand uppgjord plan, utan att den ena tomten efter den andra intogs eller uppläts med lämnande dem emellan af smala och slingrande vägar.

När därefter den tid kom, då stadsholmens otillräcklighet för den växande befolkningen föranledde *malmarnas* bebyggande i stor utsträckning, tog regeringsmakten saken om hand och anbefallde »desseiners» upprättande. Vid uppdragets fullgörande undveks omsorgsfullt att följa de smala och krokiga vägarna. I stället utlades efter dåtidens begrepp breda gator så, att hela gatusystemet förde nedåt broarna till den inre staden. En fläkt från Sveriges stormaktstid blåser oss till mötes från planerna till hufvudstadens utvidgning och förkofran.

Gustaf II Adolf var den, som anbefallde och äfven fastställde de första planerna för Norr- och Södermalm. Därom vittna bland annat flera af Kristinas bref. Han synes till och med hafva godkänt en plan för bebyggande af den del af Ladugårdslandet, då kalladt Ladugårdsgärdet, som under hans närmaste efterträdare donerades till staden. Huru dessa Gustaf Adolfs »desseiner» voro beskaffade, därom har man numera ej någon bestämd föreställning. Forskarne hafva ännu ej lyckats uppdaga någon handling med beskrifning på dem eller någon dithörande planritning med påskrift om fastställelse. De ritningar öfver ifrågavarande regleringar, som finnas i behåll, afse planerna sådana de blifvit af senare regenter kompletterade och sannolikt äfven i några delar ändrade. I afseende å en af dessa ritningar kan dock med skäl ifrågasättas, huruvida den ej härrör från Gustaf Adolfs tid. Denna i kungl. krigsarkivet förvarade, här aftryckta ritning (fig. 203) utgöres af en karta öfver Klaratrakten med dess oregelbundna vägnät och öfver detta inlagdt ett nytt gatusystem, i det närmaste lika med det nuvarande, från och med Tunnel- till och med Mäster Samuelsgatan, hvarjämte Drottninggatan och Klara Norra Kyrkogata utlagts ett stycke söder om sistnämnda gata. Antagandet, att här föreligger en på Gustaf Adolfs befallning utfärdad dessein, stödjer sig därpå, att regleringen omfattar endast en del af västra Norrmalm, och att benämningen »Stoore Konnungz Gatun» begagnas för den gata, som i en designation af år 1637 kallas Stora Drottninggatan.

Under Kristinas regering upptogos och utvecklades hennes faders planer till reglering af de yttre stadsdelarna. År 1636 infordrades Oluff

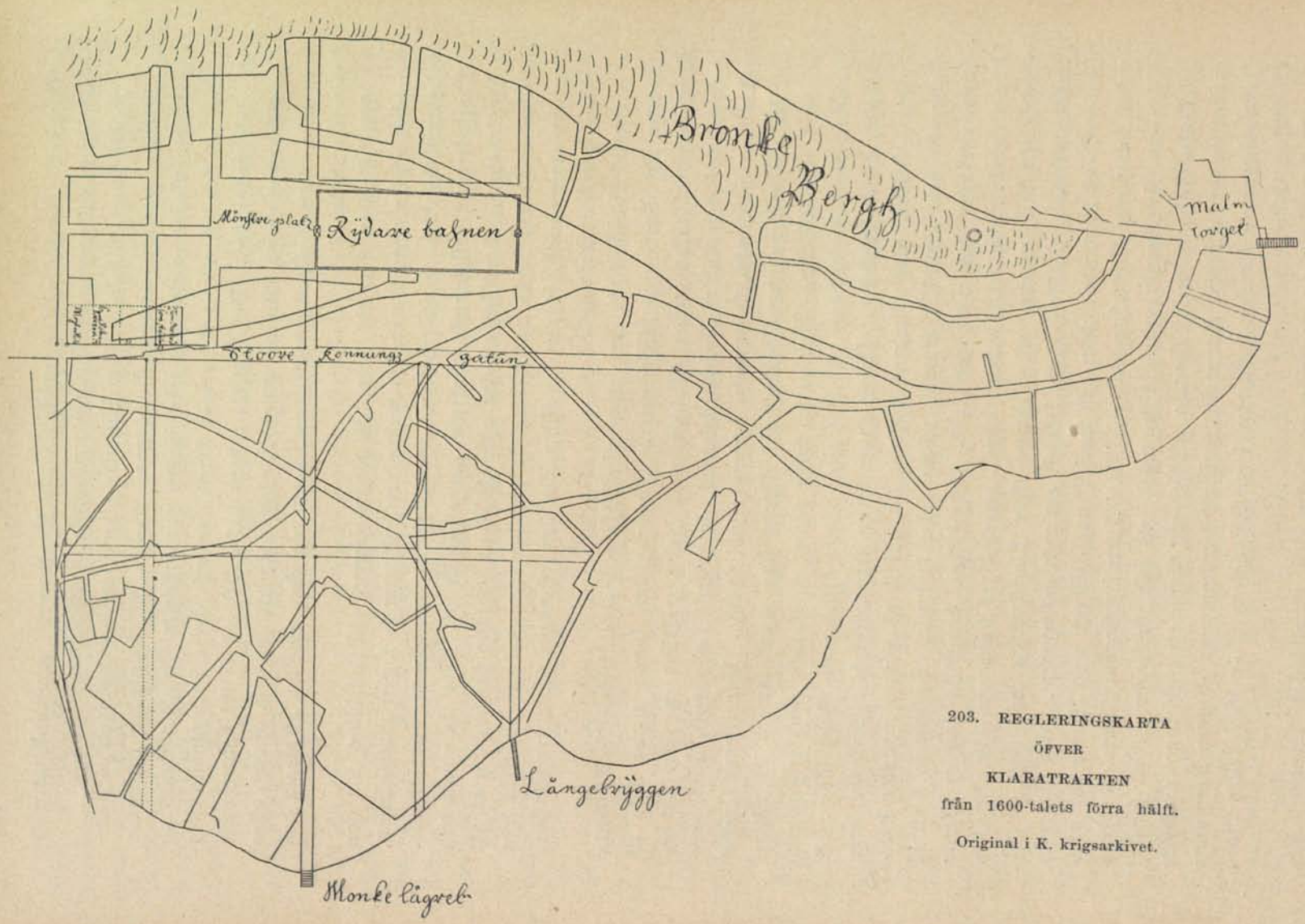

203. REGLERINGSKARTA
ÖFVER
KLARATRAKTEN
från 1600-talets förra hälft.
Original i K. krigsarkivet.

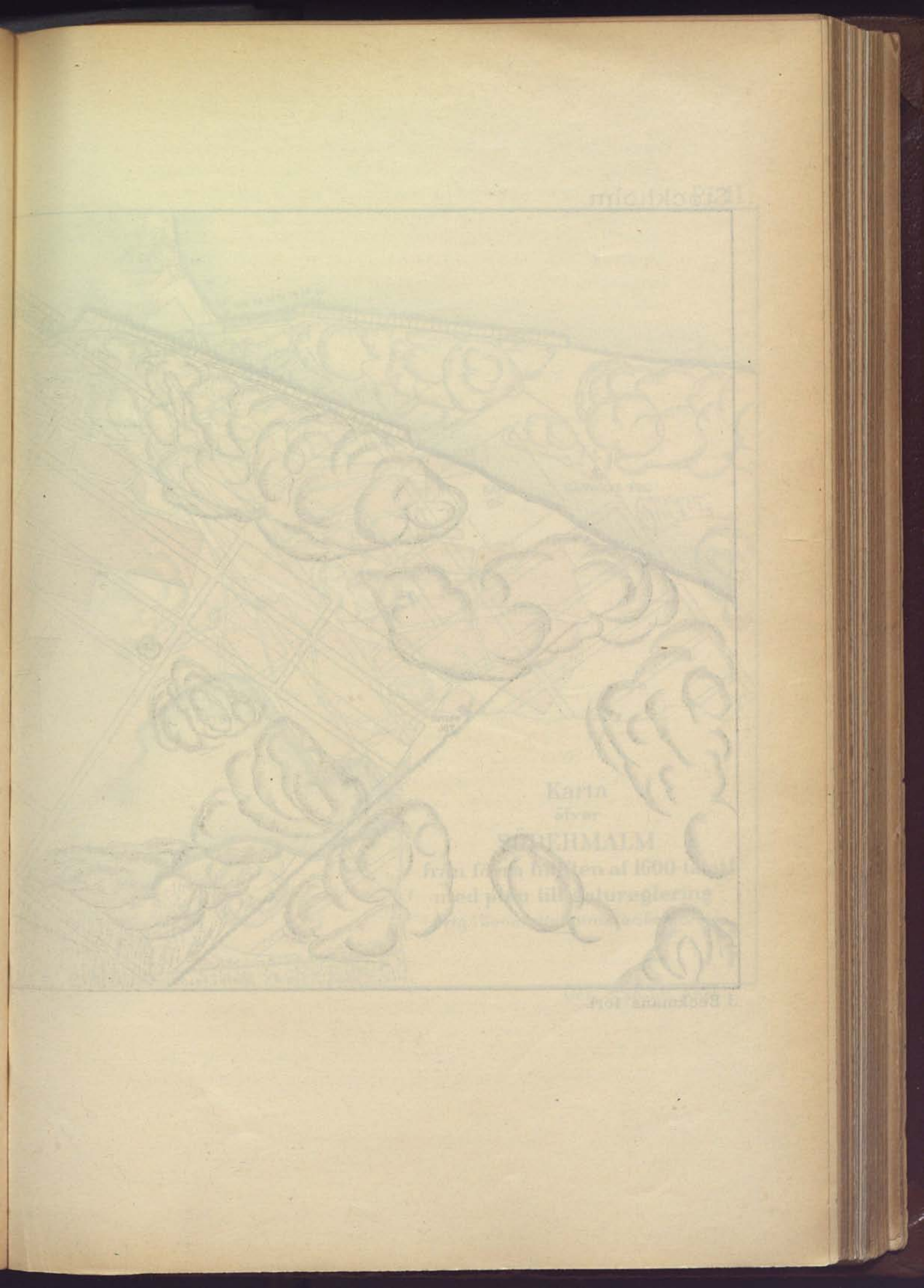

Stockholm.

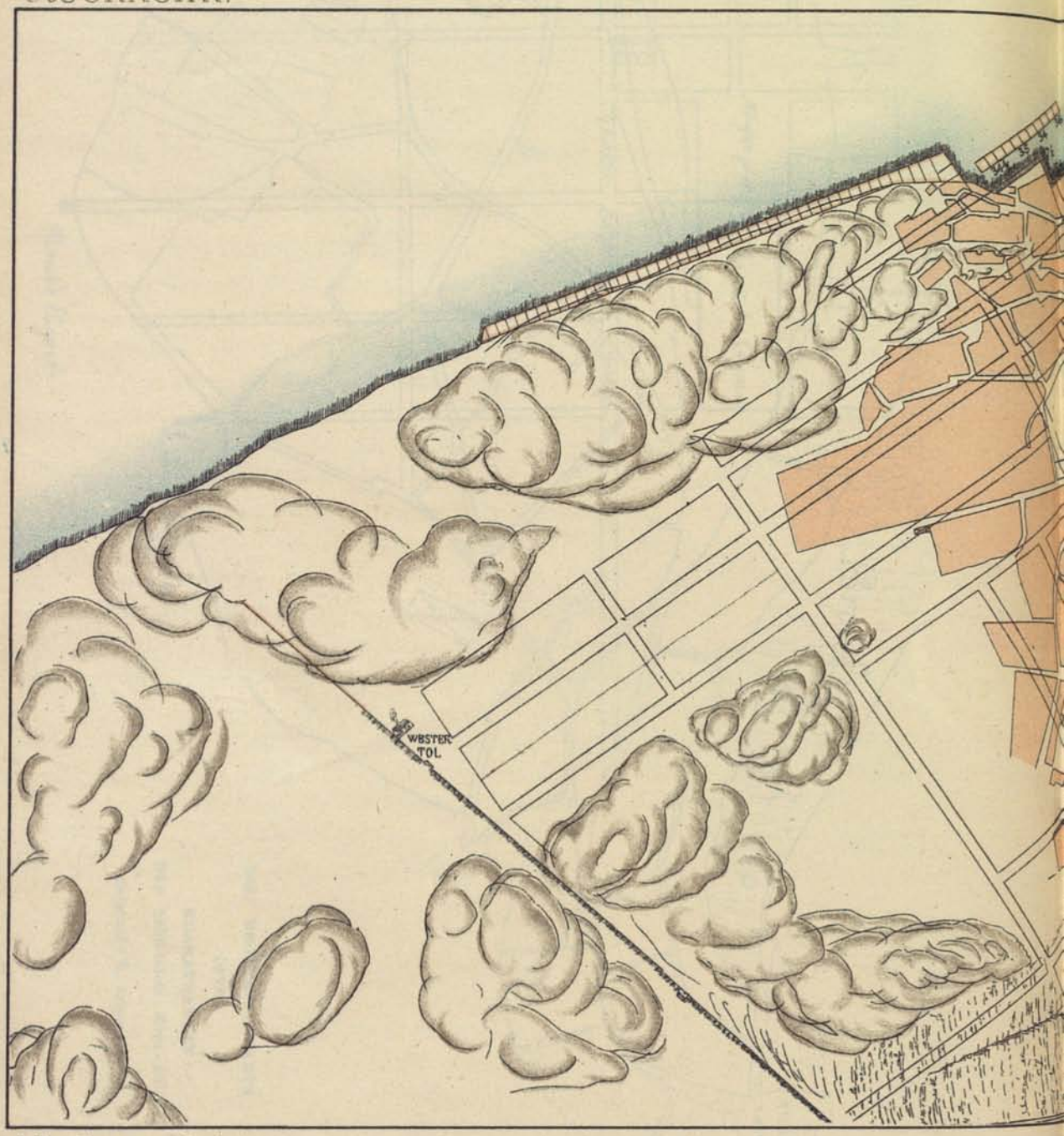

J. Beckmans förl.

Karta
öfver
SÖDERMALM
från förra hälften af 1600-talet
med plan till gatureglering
Orig. i Generallandtmäterikontoret

Gen. Stab. Lit. Anst

Hansson[1] i riksrådet och erhöll befallning att göra en dessein på gatorna så på malmarna som i staden, »tagandes dem så breda, som han någonsin kan». Fyra år därefter donerades en del af Ladugårdslandet åt staden för fortsatt bebyggande enligt uppgjord plan och i syfte att underlätta genomförandet af Norrmalms reglering. Det dröjde ej mer än ytterligare fyra år, innan staden erhöll donation å östra delen af Kungsholmen med skyldighet för dem, hvilka där fingo sig tomter tilldelade, »efter den afrijtningen, som däröfver gjord är, att bebyggia med huus och gatur». Tre år därefter bekom staden den återstående delen af Kungsholmen.

I aftryck har bifogats (Pl. 7) en i landtmäterikontoret befintlig karta öfver hela staden från senare hälften af 1600-talet, som synes i de väsentligaste delarna utgöra en kopia af en karta, som förvaras i stadsingeniörskontoret och torde kunna antagas i hufvudsak återgifva Kristinas regleringsplaner. Denna jämte Klaratraktens samt en i kungl. krigsarkivet befintlig karta från år 1640 (Pl. 12) ådagalägga, att det vid den tiden planlagda Norrmalm ej gick längre än till krönet af Kungsbacken och att Ladugårdslandsplanen sträckte sig norr ut ett stycke på andra sidan Humlegården och åt öster till och med Gref Magnigatan, allt detta omslutet af dåvarande tullstaket. År 1649 medgafs och några år senare verkställdes staketets utflyttning å norra malmen till Karlbergsvägen för bebyggande af det sålunda tillkomna området, och slutligen fick staden år 1670 de yttre delarna af Norrmalm och Ladugårdslandet sig tillagda i sammanhang med den norra tullens flyttning till dess nuvarande plats. Den förra utflyttningen har möjligen gifvit anledning till den »afrijtning af Stockholms stadh medh Walmass Öhn och omliggiande», som den 30 april 1661 inbragtes i rådet, därvid »befans godh den upsatte dessein skulle här effter oföränderligh blifwa». Vidare inhämtas af nyssnämnda allmänna karta och en i aftryck bifogad, i landtmäterikontoret förvarad plankarta öfver Södermalm med dess äldre vägsystem och ofvanpå detta de nya gatorna anlagda (Pl. 11), att Kristinas regleringsplan för denna malm höll sig inom trakten af Fatbursjön i söder, ej hann fullt fram till Yttersta tvärgatan i väster och gick något öfver Katarina kyrka i öster. Äfven å denna malm var tullgränsen bestämmande för regleringens omfattning.

Gustaf Adolfs och Kristinas stadsplaner stannade ej på papperet, tack vare de maktmedel, som stodo vederbörande till buds att gifva kraft åt föreskrifterna, i förening med den lycka, som beskärdes hufvudstaden, att i sin förste öfverståthållare, Klas Fleming, hafva fått en man, som i hög grad var i besittning af de för ändamålet nödiga egenskaper och under sitt tioåriga regemente med en fast otrolig kraft ägnade sig åt Stockholms utveckling, särskildt stadens bebyggande enligt de uppgjorda planerna. Dessa båda omständigheter gjorde, att regleringen genomfördes med en för vår

[1] Oluff Hansson (Svart), adlad Örnehufvud, var då generalkvartermästare.

tid nästan obegriplig raskhet, i synnerhet på Norrmalm, hvilken stadsdel år 1635, eller året efter Flemings utnämning till öfverståthållare, sig till fromma, lades tillsammans med den gamla staden, att tillhopa med denna »utgöra en corpus» på samma sätt som den södra malmen. Denna Flemings framgång är så mycket mera beundransvärd, som han i sin verksamhet mötte starkt motstånd. Redan Gustaf Adolf uttalade sin »förtreet» däröfver, att

C. J. G. fot.

204. Trångsund från Stortorget.

några bland invånarne voro så »eensinte», att de förhalade med att ställa sig de stränga byggnadsföreskrifterna till efterrättelse, och ålade dem, vid äfventyr af hans onåd, att antingen bygga eller upplåta tomterna till andra, som ville bygga. Kristina talade i samma anda, då hon påbjöd borgmästare och råd att »utan passion, weldh och respect» tillhålla de »wrångvise eller eensinte» att bygga eller upplåta tomterna till andra »efter målsmannaordom för en billig penning» eller föreskref, att, där någon af »egensinnighet» motsatte sig att taga den anbefallda tomtlösen, utan sökte hofrättens »assistence och försvar», hofrätten ej finge upptaga slika besvär.

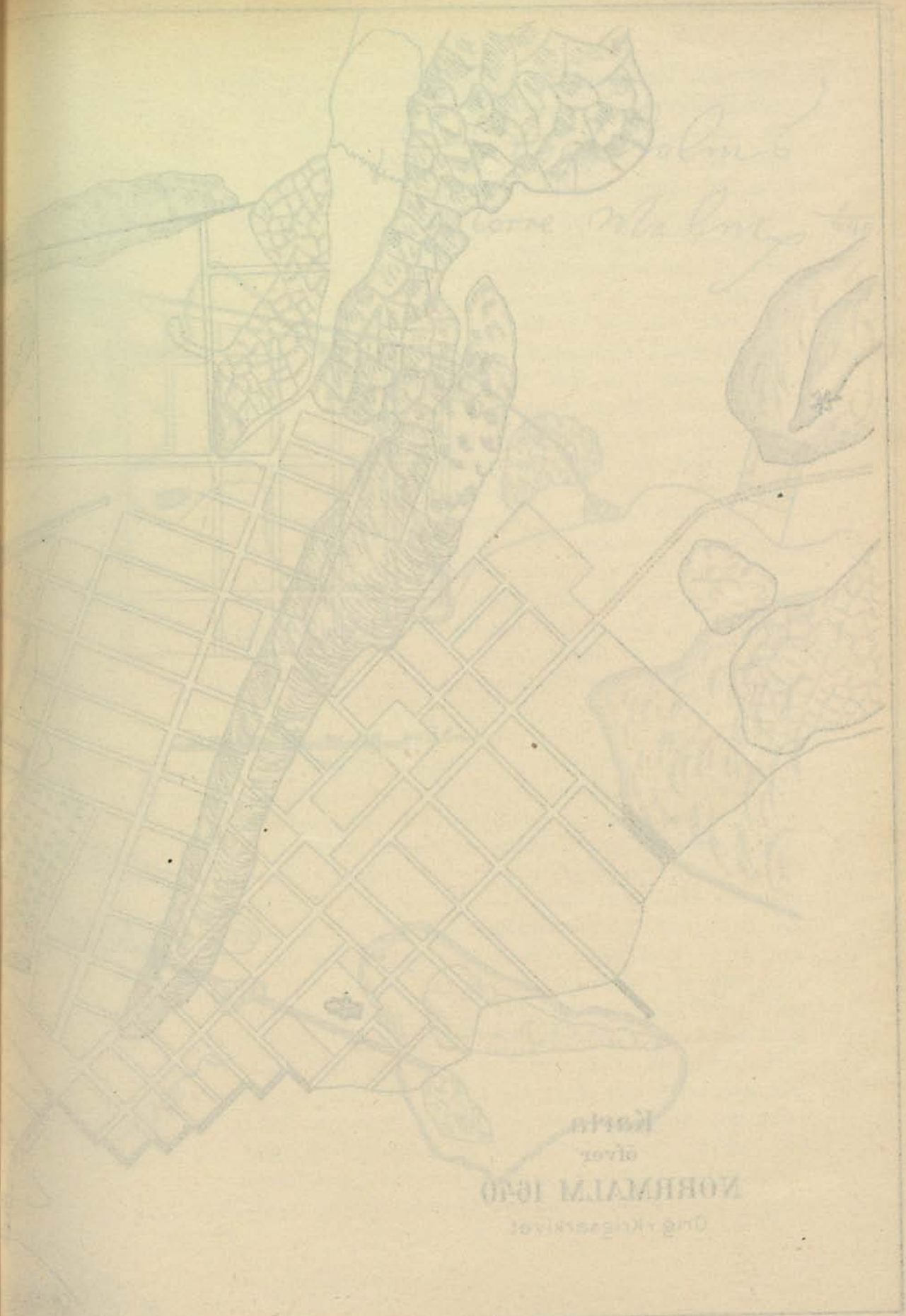

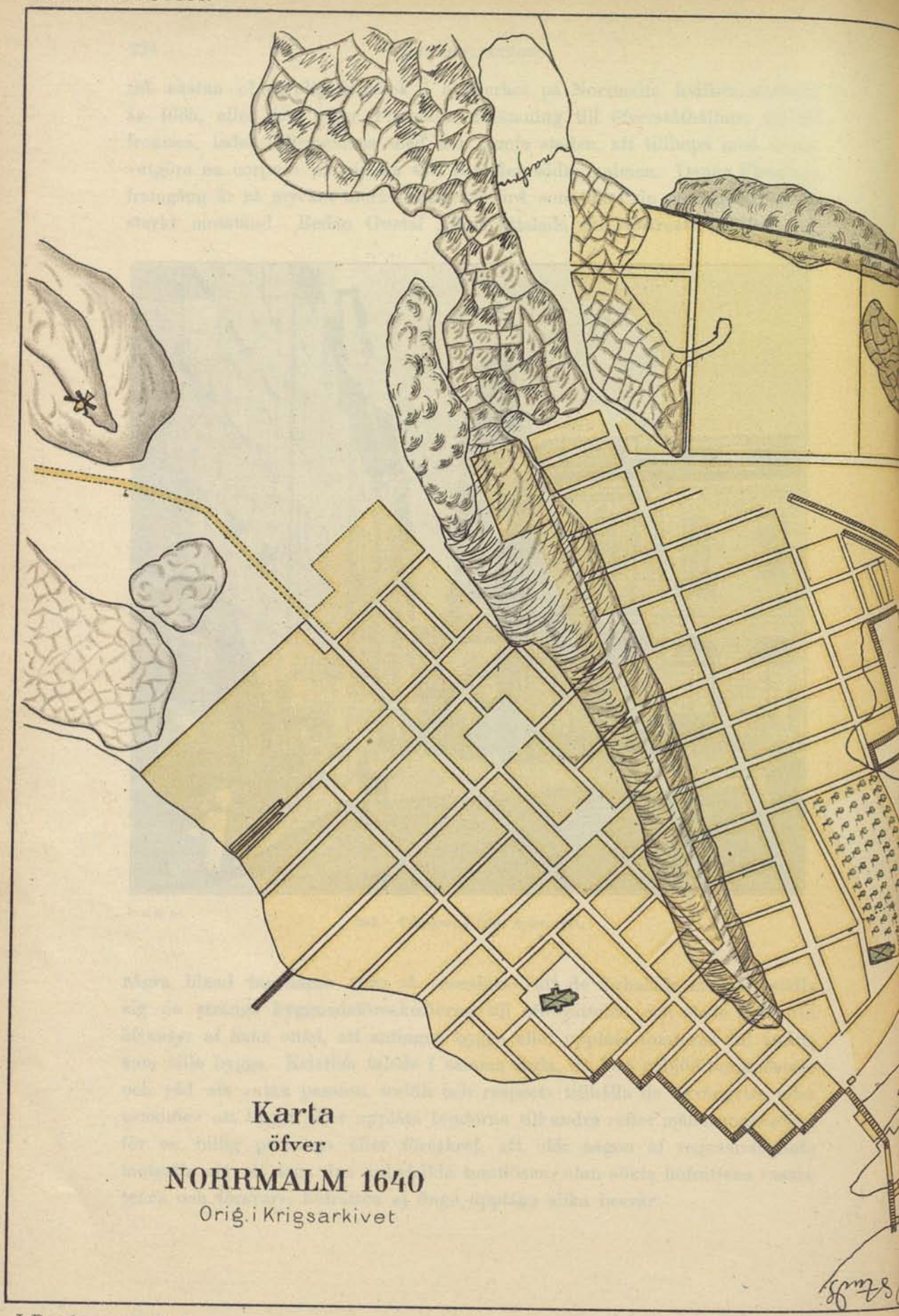

Karta
öfver
NORRMALM 1640
Orig. i Krigsarkivet

J. Beckmans förl.

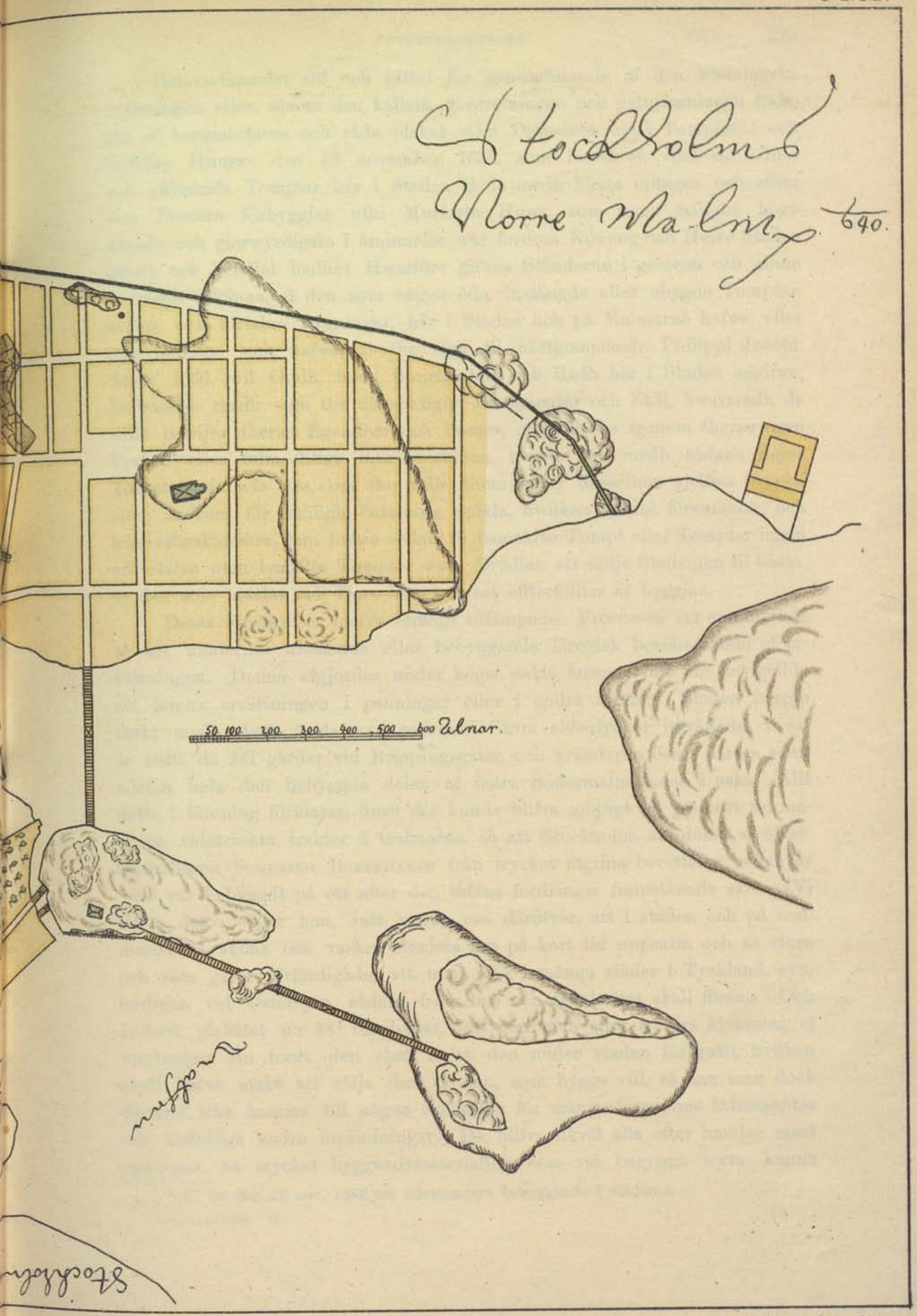

Gen. Stab. Lit. Anst

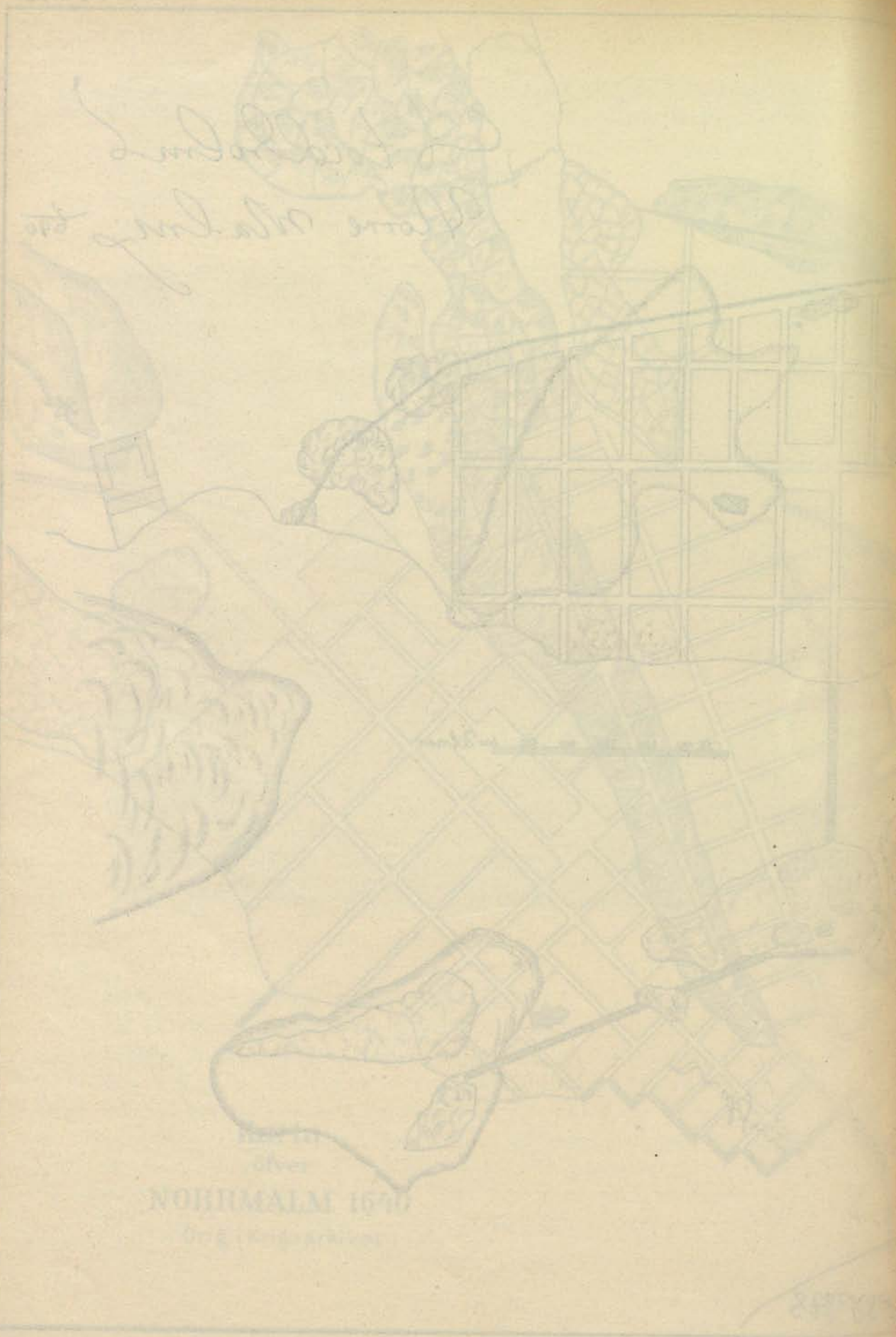

Bemyndigandet till och sättet för genomförande af den Flemingska regleringen eller, såsom den kallats, gårdrefningen och gatujämningen framgår af borgmästares och råds plakat »Om Desseinen uppå Tompterne och förfalne Huuss» den 12 november 1635, som föreskref, »det de ödhes och affbrända Tomptar här i Staden skole medh första uptagas, och effter den Dessein förbyggias uthi Murfasta Huus, som hans Salighe högtährade och glorwyrdigste i åminnelse wår fordom Konung och Herre Staden gifwit och befallat hadhe; Hwarföre gifwes Ständerne i gemeen och allom härmedh tilkänna, at den som någen öde, instängde eller obygde Tomptar, såsom och förfalne Bygningar, här i Staden och på Malmarne hafwe, eller och förmene sigh hafwa, at the sigh til nästkommande Philippi Jacobi, Anno 1636, wil Gudh, hoos Borgmästare och Rådh här i Staden angifwe, hafwandes medh sigh the nöyachtighe Documenter och Skäl, hwarmedh de wille bewijsa theras Egendom och Posses, och således igenom theras egen Person eller fulmechtige låte förnimma, hwadh the medh sådane deras Tompter sinnade äre, om the wille them effter desseinen sjelfwa byggia, eller androm för skäligh betalning uplåta, hwilken sådant försummar, och icke effterkommer, han hafwe sedan til bemeldte Tompt eller Tompter ingen efftertalan utan bemälte Tompter wara förfallen att sällje Stadenom til bästa, åt den som betalar och Desseinen snarest effterföllier at byggia».

Dessa föreskrifter blefvo strängt tillämpade. Processen var summarisk, så att tomternas afstående eller bebyggande föregick bestämmande af ersättningen. Denna afgjordes under högst enkla former, vare sig det gällde att lämna ersättningen i penningar eller i andra tomter. Staden ingrep raskt med arbete å de nya gatorna. Stora eldsolyckor inträffade, t. ex. år 1640, då 247 gårdar vid Regeringsgatan och gränderna öster därom samt nästan hela den bebyggda delen af östra Södermalm lades i aska. Allt detta i förening förklarar, huru det kunde blifva möjligt att på kort tid omskapa vidsträckta trakter å malmarna, så att Stockholm, att döma af öfverståthållaren Schering Rosenhanes från trycket utgifna berättelse, redan år 1663 var bebyggdt på ett efter den tidens fordringar framstående sätt. »Vi hafva ock», säger han, »att hugna oss däröfver, att i staden och på malmarna så sköna och vackra stenhus äro på kort tid uppsatta och så stora och räta gator förfärdigade, att man icke i många städer i Tyskland, synnerligen vid Östersjön, sådana fasta hus och regularitet skall finna.» Och ändock plakatet n:r 48[1] innehåller, »att den, som efter tre års åtvarning ej uppbygger sin tomt, den skall hafva den under staden förbrutit, hvilken skall hafva makt att sälja den åt den, som bygga vill, så kan man dock därmed icke komma till någon exekution för många förnemme intressenter och åtskilliga andra invändningar. De blifva likväl alla efter handen mest upptagna, så mycket byggnadsmaterialier, som nu begynna tryta, kunna

[1] K. br. den 12 nov. 1650 om ödestomters bebyggande i städerna.

tillräcka». Med de »förnemme intressenter» syftas nog hufvudsakligen på adliga tomtägare, hvilka på grund af adelns privilegier sökte undandraga sig den påbjudna byggnadsskyldigheten och utgörandet af de skatter och onera, som i öfrigt ålågo borgarne. Härom fördes i början af Kristinas förmyndareregering i rådet vidlyftiga förhandlingar, i hvilka Axel Oxenstjerna gent emot åtskilliga rådsmedlemmar på det kraftigaste förde de borgerligas talan.

Vid tiden för afgifvandet af Rosenhanes berättelse var antalet hus och gårdar i Stockholm 3,784, däraf i den gamla staden 614, fördelade så, att

C. J. G. fot.

205. Österlånggatan norr ut från Köpmanbrinken.

424 lågo i ytterkvarteren och 190 i det inre kvarteret. Å Norrmalm funnos 1,245, å Ladugårdslandet 755, å Munklägret (Kungsholmen) 82 och å Södermalm 1,088 hus. Af samtliga egendomarna drogo endast 846 såsom »borgarehus» inkvartering, hvadan 2,938, eller öfver 77 procent, såsom tillhörande »andra ståndspersoner», voro fria från detta onus.

Under Rosenhanes tid gjordes det bekanta försöket att sätta Södermalm i riktigt flor. En kunglig instruktion utfärdades år 1658 för arkitekten Jean de la Vallée att afmäta och göra en »planta» i stort format öfver hela södra malmen samt åt honom och generalkvartermästaren Johan Wernskiöld att »författa en dessein uppå ett Kongl. Slått och Residentz

med der uthi hörige Kongl. appartementer, så ock wåningar till Collegierna såsom ock uppå en Arsenal eller tyghuus; men thet öffriga skall fordeelas i Qvarteer och gatur at medh tijden blifwa bebygdt och fortificerat så mycket som orthen och situationen kan bäst medgiffwa». Dessa storartade planer kommo, såsom bekant, icke till utförande; men omkring denna tid och sannolikt äfven ett godt stycke in på 1700-talet hade Södermalm sin storhetstid med förnämliga hus, bebodda af medlemmar af aristokratien och utländska diplomater.

De yttre stadsdelarnas bebyggande fortgick under de sista årtiondena af 17:de århundradet, befordradt af upprepade eldsvådor af stort omfång, såsom år 1664, då 150 hus afbrunno å västra Södermalm, och år 1686, därvid elden bredde sig från gamla Ladugårdslandsbron till Norra Smedjegatan samt vidare till Hötorget och rännarebanan. Ända till 1,800 hus uppgifvas hafva då afbrunnit.

* * *

I det adertonde århundradet fick hufvudstaden ej mindre än tre *byggningsordningar* med föreskrifter bland annat om gatornas reglerande och hvad därmed ägde sammanhang.

Vid all nybyggnads anläggande bör regulariteten framför allting noga iakttagas och särdeles själfva gatornas och grändernas jämna linier och bredd flitigt omvårdas, heter det i 1725 års byggningsordning. I 1736 års föreskrifves åter, att alla nya kvarter, som därefter intoges till byggnad, skulle blifva oförändrade vid den figur och form, som »finnes å Generale-Planen». Någon sådan plan synes ej hafva kommit till stånd, hvarför 1763 års byggningsordning innehöll, att vid dylika tillfällen »ritning eller desein» öfver kvarteret skulle »till kungl. maj:ts nådiga gillande författas och kvarteret sedermera oförändradt förblifva».

I den äldsta af dessa byggningsordningar stadgades, att vid strömmar, som löpte genom staden, skulle en bred gata lämnas på bägge sidor. De båda andra författningarna talade om utfyllning och hänvisade, 1736 års till generalplanen och 1763 års till särskildt uppgjord dessein, så att mellan det nya kvarteret och vattnet ett efter ortens belägenhet tillräckligt utrymme lämnades obebyggdt till en lastageplats eller åtminstone en gata af 24 alnars bredd, hvilka bestämmelser dock under långa tider icke blefvo i någon större utsträckning tillämpade.

Andra nya gator skulle enligt de två senare byggningsordningarna göras 24, men tvärgator och gränder 20 eller åtminstone 16 alnar breda.

I alla tre författningarna gåfvos regler för tillvägagåendet vid regleringar efter eldsvådor och vid gaturätningar eller tomtregleringar, som påkallades af andra anledningar, däribland genomförande af bestämmelserna om byggnadssättet med stenhus. Den mindre tomtens ägare var skyldig

låta sig af den större utlösas efter mätismannaordom, med åliggande för magistraten att tillse, att den säljande ej blefve lidande. För bortskaffande af trånga gränder i den inre staden föreskrefs, att efter eldsvådor den mellersta af dem, som voro alltför nära hvarandra, utdömes och marken användes till vederlag för de båda andra grändernas vidgande, eller ock att vändplaner bildades. Äfven i dessa fall bestämdes efter mätismannaordom lösen, till hvilken de grannar, som fingo större utrymme, skulle bidraga enligt 1736 års författning vid vändplaners inrättande och enligt 1763 års jämväl i det andra fallet.

C. J. G. fot. 206. Prästgatan.

De gamla reglerna om skyldighet att bebygga icke instängda och andra obebyggda tomter återfinnas i alla tre byggningsordningarna och angifvas uttryckligen gälla äfven fria tomter med äfventyret att, om skyldigheten ej fullgjordes inom tre år efter tillsägelse, tomten förverkades. Enligt den äldsta och yngsta författningen skulle ägaren vid försäljning behålla två tredjedelar och resten tillfalla staden, enligt 1763 års byggningsordning ägde staden taga hela försäljningsbeloppet. Stadens rätt att få förenämnda andel upphäfdes ej uttryckligen förrän genom 1842 års byggnadsordning.

Huru långt regleringen genomförts inemot midten af det 18:de århundradet framgår af Tillæi år 1733 utgifna karta öfver Stockholm (Pl. 8).

Allt eftersom tillfälliga föreskrifter från regeringen till stadens styrelse utbyttes mot bestående författningar och denna styrelse vann i stadga, blef staden för gatureglerings arnas utförande mer och mer hänvisad till sina egna och invånarnas krafter. Att denna förändring var helt och hållet

genomförd omkring midten af 1700-talet, inhämtas af hvad som vid den tiden tilldrog sig vid utförandet af en reglering å Södermalm.

Med anledning däraf, att den bäst bebyggda delen af Maria församling afbrann år 1759, fastställde kungl. maj:t på hösten samma år efter politie- och brandkommissionens tillstyrkan den plan, enligt hvilken trakten skulle åter bebyggas. I planen ingick anläggande af Adolf Fredriks torg, Ragvaldsbackes, Blecktornsgrändens samt Lilla Badstu- och Tavastgatornas vidgning,

C. J. G. fot. 207. Storkyrkobrinken.

denna senares och Björngårdsgatans förlängning samt en ny gata från Hornsgatan till sjön mellan Blecktornsgränden och Timmermansgatan. För utförandet hänvisades till dels öfverenskommelse med tomtägarne om markens erhållande mot ersättning i penningar eller lika stora och välbelägna byggnadsplatser, dels inverkan på grannarna så, att de bidrogo till hjälp och ersättning åt dem, som komme att mista något af sina tomter.

Magistraten nödgades emellertid snart anmäla, att svårigheter yppat sig att i alla delar genomföra regleringen. Några tomtägare fordrade lösen »efter ett högt och rätta värdet vida öfverstigande pris». På grund häraf fick,

jämlikt kungl. maj:ts begifvande den 27 januari 1762, »med den nya gatans inrättning hafvas anstånd». På samma gång förordnades, att allt det öfriga borde till verkställande befordras, »särdeles som grannarna, hvilka af dessa inrättningar hafva förnämsta nyttan, borde till en lindring för staden i den därtill uppgående kostnad tillhållas att till tomternas inlösen efter råd och lägenhet bidraga». Med verkställigheten i öfrigt fortgick det därför, och förskaffade staden sig genom hvarjehanda aftal mark för regleringen samt lät utföra åtskilliga planeringsarbeten. Redan på våren 1764 måste dock magistraten bringa ärendet under ny pröfning af kungl. maj:t. I skrifvelse till öfverståthållareämbetet anmäldes då bland annat, att invånare på trakten ej i frivilliga sammanskott erlagt mer än 12,620 daler kopparmynt, samt att, äfven om det i öfrigt utfästade, 9,024 daler, hvars indrifvande syntes ovisst »i anseende till den ovilja, som hos flera förspörjes, då de blifva därför krafde», skulle efter hand inflyta, staden komme att stanna för 126,497 daler 16 öre kopparmynt, hvilken utgift staden på uppgifna grunder ej kunde tåla att vidkännas. Vid sådant förhållande, och »då något understöd näppeligen kunde erhållas af publika medel eller kronans inkomster», hemställdes, det öfverståthållaren måtte utverka kungl. maj:ts tillstånd, att magistraten skulle få »continuera med stadens invånares anlitande på Södermalm om ytterligare frivilliga sammanskott och det så väl uti S:ta Mariæ Magdalenæ som S:ta Catharinæ församlingar»; att brandförsäkringskontoret skulle förmås »något hederligit af de under dess disposition stående medel till dessa behof förskjuta»; samt att magistraten skulle erhålla nådigt tillstånd till lotteriers inrättande, »på samma sätt som till Trollhätte slussverks byggnad och de publika byggnader för Stockholms län blifvit beviljade». Svaret på öfverståthållarens i enlighet

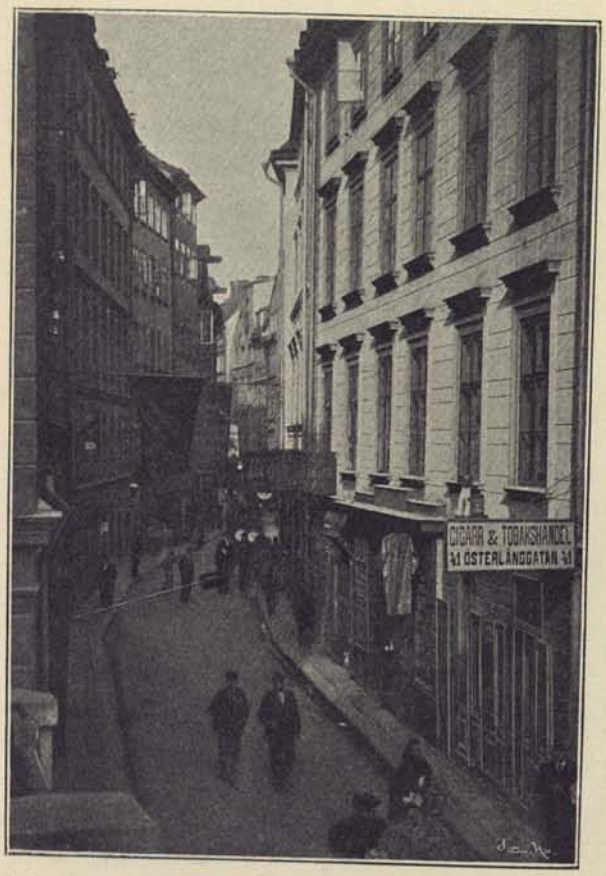

C. J. G. fot.

208. Österlånggatan norr ut från Johannesgränd.

med magistratens begäran gjorda framställning i ämnet blef, att kungl. maj:t på intet sätt ville hindra, att invånarna i Maria och Katarina församlingar skulle än vidare göra frivilliga sammanskott till Södermalms behöriga iståndsättande, utan ansåg sådant fastmera med nådigt välbehag; att det ankomme på öfverläggning mellan brandförsäkringskontoret och stadens äldste, huruvida något därifrån kunde stå att förvänta; samt att förslaget om lotteriets inrättande ej kunde bifallas.

Tiderna hade tydligen förändrats. Det är ej längre fråga om att hota de tredskande med konungens onåd eller att råda bot på tomtägares egensinnighet. Hjälp från kronan erbjudes ej; stadens myndigheter våga ej ens ifrågasätta någon sådan.

C. J. G. fot.

209. Kåkbrinken sedd från Stora Nygatan.

I 1600-talets stadsplaner saknas i allmänhet strandgator, och endast på ett och annat ställe finnas å dem angifna platser för lossning och lastning. Följden häraf blef nästan okontrollerade utfyllningar nedanför strandtomterna. Ett stycke in på 1700-talet vidtogos visserligen, delvis i eldsläckningens intresse, hvarjehanda åtgärder för att råda bot på detta onda; men allt stod på samma punkt den 8 juni 1751, då en stor del af Klaratrakten lades i aska. Denna tilldragelse föranledde kungl. maj:t att redan den 1 juli samma år fastställa en karta »till strändernas anläggning»; men denna i största hast tillkomna karta, hvilken samtidigt utgafs af trycket, blef aldrig tillämpad. Den väckte starkt motstånd med hänsyn till de kostnader, planens utförande skulle vålla staden, samt de ifrågasatta inskränkningarna i dispositionen öfver strandtomterna. Till och med riksdagen anlitades att lämna hjälp mot denna strandreglering. Emellertid arbetades på förslag till strändernas ordnande. Fem kartor öfver olika stränder utarbetades och delgåfvos stadens vederbörande myndighet, som motsatte sig desamma så när som på den, hvilken afsåg stranden från Drottninggatan till Nya Kungsholmsbron. De blefvo emellertid alla godkända af regeringen i slutet af år

1761. Med verkställigheten synes det dock icke hafva gått fort, enär regeringen år 1780 hade sig förelagda kartor öfver »de tillärnade strandgatorna» vid Klara-, Packartorgs-, Ladugårdslands-, Blasiiholms-, Munkbro- och Kornhamnsvikarna, och frågan om strandtomtägarnas rättigheter då ännu förhandlades.

Genom Acrels karta från 1801 (Pl. 9) erhåller läsaren ett begrepp om de jämförelsevis små tillägg till det planlagda området, som gjorts efter tiden för utgifvande af Tillæi karta.

De fordringar, 1842 års byggnadsordning uppställde på gators bredd, skilde sig föga från bestämmelserna i 1763 års förordning. Däremot förekom icke längre något om byggnadsskyldighet och om grannars bidrag vid tillämpning af föreskriften om trånga gränders borttagande i den gamla staden. Kostnaden härför lades på kommunen med rätt att för ändamålet lösa till sig tomter efter mätismannaordom. På enahanda sätt ägde staden förvärfva tomt eller tomtdel, som tarfvades för nya gator eller vändplatser enligt plan, som kungl. maj:t fastställt efter en trakts afbränning, eller för genomförande af gaturätning eller tomtreglering. Det i 1842 års byggnadsordning angifna sätt för ersättningens bestämmande lät sig icke längre lagligen användas, sedan år 1845 expropriationsförfarandet gjorts tillämpligt på marks förvärfvande tvångsvis för gator och allmänna platser. Också förekommer i 1870 års byggnadsordning en hänvisning till expropriationsförordningen. I öfrigt skiljer sig denna byggnadsordning i anförda delar från 1842 års hufvudsakligen däri, att den fordrar 60 fots bredd för nya strandgator och andra större gator och 40 fots för de mindre gator, som skulle anläggas.

Det i äldre byggnadsordningar förekommande ovillkorliga förbudet mot trä- och korsvirkeshus mildrades i midten af 1870-talet, då låga korsvirkeshus och låga trähus tillätos i stadens utkanter.

De viktigaste gatureglerings, som kommit till utförande under nuvarande århundrade, innan 1862 års kommunalförordning trädde i kraft, äro utfyllningarna vid Mynttorget nedanför Lejonbacken samt fyllningarna ut till Nybron.

* * *

Uppgörande af en fullständig plan för stadens bebyggande var en af de första omsorgerna för den genom 1862 års förordning inrättade kommunalstyrelsen. För ärendets utredning tillsattes en kommitté, som i slutet af år 1866 aflämnade sitt utlåtande med tillhörande kartor. Ordförande och själen i kommittén var dåvarande revisionssekreteraren, sedermera justitierådet Alb. Lindhagen. Honom tillkommer ostridligen förtjänsten att med öppen blick för framtidens kraf hafva ej allenast åt kommittéarbetet gifvit en riktning, som alltmer och mer erkännes hafva varit den rätta, utan ock

rastlöst sträfvat för planens sättande i verket och fullständigande i den mån erfarenheten öfvertygat kommunalstyrelsen om behofvet och möjligheten att se detsamma till godo.

Den *stadsplan*, som, sedan kommittéförslaget granskats, slutligen, stadsdel för stadsdel, antogs af stadsfullmäktige, skiljer sig från samma förslag i jämförelsevis få, till en del mindre väsentliga punkter och har sedermera efter hand fullständigats med stark anslutning till det ursprungliga

210. Albert Lindhagen
född d. 25 juli 1823, död d. 21 oktober 1887.

förslaget. Denna nu gällande stadsplan är inlagd på en här bifogad karta (Pl. 24), hvarjämte en öfversiktskarta (Pl. 13) tillika visar, huru långt denna plans utförande hunnit. Af dessa kartor framgår, att den inre staden lämnades alldeles utanför regleringen, hvadan denna del af Stockholm fått i det närmaste behålla sitt ålderdomliga utseende med i allmänhet smala, i buktiga linier lagda gator, af hvilka de i öster och väster gående till en del äro mer eller mindre branta (se bilderna 204—209).

Stockholms bebyggande har städse, alltsedan det började på malmarna, utbredt sig öfver en i förhållande till folkmängden synnerligen stor yta, så att jämförelsevis centrala delar blifvit ganska glest bebyggda. Denna om-

× Kommakaren Schultheis hade och i någon mon del av sin hans vid den första om. rätte förslag i detta afseende.

ständighet har möjliggjort att redan i den af stadsfullmäktige först fastställda stadsplanen intaga nya samt vidga gamla gator ganska långt in i de bebyggda stadsdelarna, exempelvis Sveavägens neddragande till Kammakaregatan, Vasagatan, norra delen af Tegnérs- och nedre delen af Birgers Jarls gata, Handtverkare- med flera gator å Kungsholmen, Hornsgatans vidgning fram till Adolf Fredriks torg samt delar af Svedenborgs-, Folkunga-, Tjärhofs-, Timmermans- och Torkel Knutssons gator. Man lät sig emellertid ej länge nöja med dessa och dylika regleringar i de bebyggda trakterna. Därom vittna bland andra besluten om Kungsgatans framdragande först från Klara Norra Kyrkogata till Hötorget och sedan vidare till Stureplanen, de till Strandvägen ledande gatornas vidgning på de nedersta styckena, fullföljandet ända till Södermalms torg af Hornsgatans vidgning, de båda nya uppfartsvägarna till Södermalm samt den i sammanhang med den östra af dem beslutade regleringen af den med trånga och oregelbundna gator försedda trakten intill Katarina kyrka (bild 211 och 212). Till dylika beslut kan ock räknas det helt nyligen igångsatta omdanandet af kvarteret Kronkvarnen med dess oansenliga gränder och bofälliga byggnader (fig. 213).

Det gamla önskemålet om breda gator och platser vid alla stränder har i stadsplanen blifvit i det närmaste fullständigt tillgodosedt, i det att de enda ställen, där dylika anordningar ännu ej äro utförda eller beslutna att framdeles utföras, äro å Norrmalm stränderna mellan Karlberg och norra lokomotivstallet samt nedanför Bellevue, å Kungsholmen den västligaste delen samt sträckan mellan Fridhemsgatan och Hornsbergs strand och å Södermalm styckena vid Bergsund samt Eriksdalslunden och vattenledningen. Bland de på senare tiden utförda arbetena för bildande af strand- och hamnplatser märkas särskildt de stora sprängningarna för Stadsgården och Söder Mälarstrand.

De inre gatorna äro enligt regeln beslutade med en bredd för de större af 18 och för de mindre af 12 meter. Undantagsvis förekomma mellanliggande bredder. Åt Torstensons-, Vasa-, Thors-, Flemings- och Folkungagatorna m. fl. har gifvits 24, åt Birger Jarls gata, Karlavägen nordväst från Engelbrektsgatan, Oden- och Lindhagensgatorna 30 meters bredd. Vanadis- och Karlbergsvägarna samt några gator å västra delen af Kungsholmen äro förgårdsgator med en bredd af 18 eller 12 meter i den egentliga trafikleden och 12 meter i hvardera förgården. Drottningholmsvägen, som är på samma sätt anordnad, har en 24 meter bred trafikled med 12 meters förgårdar. De i den först fastställda planen å och invid Hornsberg upptagna förgårdsgator utbyttes år 1887 mot slingrande, efter höjdförhållandena lämpade smala vägar med förgårdar; och för detta områdes bebyggande i villastil fastställdes och lagbundos vissa regler, hvartill anledningen var den från området närmast norr om Humlegården vunna erfarenhet om nödvändigheten att söka

betrygga fortvaron af anlagda villastäder. Det är emellertid ännu ej afgjordt, att Hornsbergs villastad verkligen kommer till stånd.

Norrmalm är, jämfördt med de öfriga yttre stadsdelarna, ej i stadsplanen synnerligen tillgodosedt med parker och andra planteringar. Till de af ålder där befintliga hafva utom Vanadisvägens förgårdar och de planteringar, som kunna blifva anbragta i Sveavägen och Sveaplanen, kommit allenast Vanadislunden, Observatorielundens förlängning, som dock tills vidare bestämts till salutorg, Tegnérslunden samt planteringarna vid centralstationen

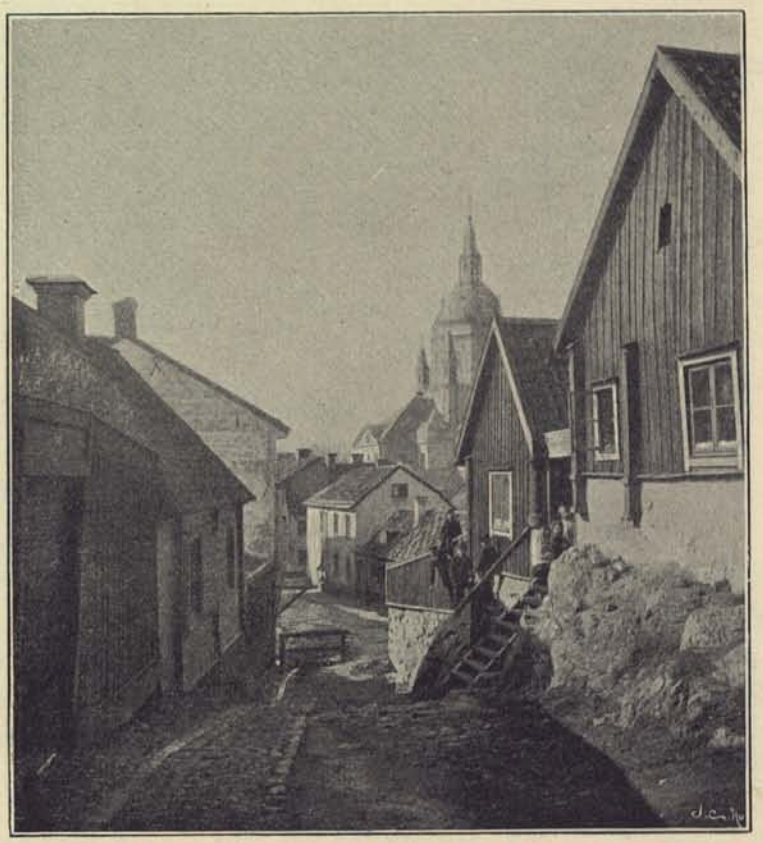

C. J. G. fot. 211. Stigbergsgatan sedd från öster.

och Rosenbad. Det väckta förslaget att till allmän park utlägga norra delen af Sabbatsberg har för tillfället förfallit. Humlegården, Karla- och Narvavägarna med den mellanliggande Karlaplanen samt Valhallavägen erbjuda åter genom sin fördelning och beskaffenhet i öfrigt tillfälle för en afsevärd del af Östermalms invånare att ej alltför långt från bostäderna hämta frisk luft å planterade platser. För det vattenomflutna Kungsholmen är rikligare sörjdt i detta hänseende, då, utom större delen af Stadshagen samt gatorna och vägarna med förgårdar, i stadsplanen upptagits den stora Mälareparken, Kronoberget, Kungsklippan och den lilla Eiraplanen. Särdeles frikostiga med parker hafva stadsfullmäktige varit mot södermalmsborna, som fått

sig tilldelade Högalids-, Ansgarie-, Skinnarviks-, Maria-, Stig-, Hvita och Åsöbergen samt Årsta-, Helga-, Eriksdals- och Tantolundarna, nästan alla stora och många med mycket dominerande läge. Å denna stadsdel märkes dessutom Ringvägen, hvilken i en nästan halfcirkelformig figur med Slussen till medelpunkt och en radie något mindre än Södermalms hela bredd inlades i stadsplanen från Saltsjön vid trakten af Danviken till Mälaren vid Högalidsgatans östra mynning och i den egentliga trafikleden och förgårdarna har samma mått som Drottningholmsvägen.

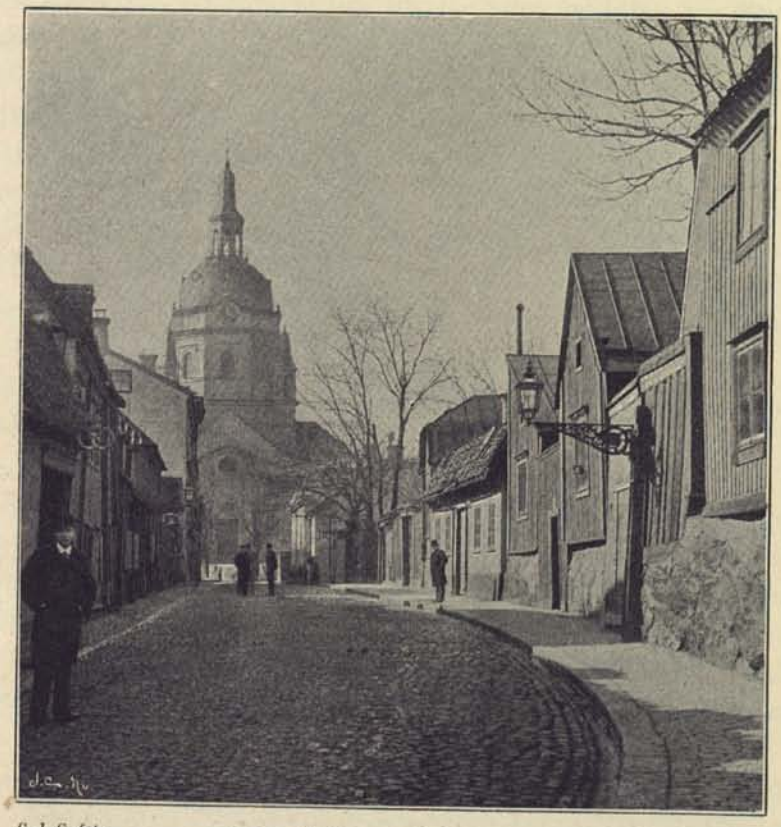

C. J. G. fot. 212. Fjällgatan sedd från öster.

Det framtida behofvet af nya salutorg har ej i någon vidsträcktare mån fyllts genom stadsplanen. Upptagande i planen af Norra bantorget, torget vid Nybrohamnen, det nya Roslagstorg, Rålambstorget, Årstatorget samt vidgning af Kungsholms-, Tegelviks- och Nytorgen är hvad hufvudsakligen åtgjorts i denna fråga. Förslaget om ett nytt torg väster om Hötorget fick efter hvarjehanda strider förfalla, och de åtgärder, som på senare tiden ifrågasatts för beredande af ökadt utrymme å salutorg, hafva ännu icke ledt till något resultat. Ordnande af torghandeln i dess helhet är äfven efter verkställd utredning beroende på myndigheternas yttrande.

Bland genomgående trafikleder å Norrmalm intager Sveavägen ur flera synpunkter en framstående plats. Redan i kungl. brefvet den 5 mars 1640

omförmäldes verkställighetsåtgärder, som vidtagits för utförande af en ny gata genom Bösseskyttaregården, och äfven efter denna tid hafva litet emellan försök förekommit att bringa denna trafikled till stånd. Bland utvägar, som anlitats för ändamålet, må nämnas anvisande åt staden af en fjärdedel af den Palmstruchska bankens beräknade vinst. Trafikleden skulle sträcka sig från Brunnsviken rätt ned till Norrmalmstorg (Gustaf Adolfs torg) midt för Tre kronor. Planens utförande strandade emellertid på de stora svårigheter, som mötte, och förslaget öfvergafs helt och hållet enligt kungl. brefvet den 3 mars 1692 på tillskyndan af Nikodemus Tessin med hänsyn till det nya slottet, hvars läge fordrade en bro på det ställe, där sedermera Norrbro anlades. Enligt en, ovisst från hvilken källa hämtad uppgift i 1866 års kommittéutlåtande blef, i sammanhang med planen till nytt slott vid Haga, tanken å nyo upptagen, dock med den ändrade riktning å gatan, som betingades af det nya slottets läge.

Under hänvisning till denna Gustaf III:s tanke upplades å kartan till nämnda kommittéutlåtande en 230 fot bred avenue midt för kungl. slottet mellan Gustaf Adolfs torg och Brunnsviken. Kommittén fritog sig emellertid i utlåtandet helt och hållet från afsikten, att dåvarande generation skulle utföra förslaget söder om Adolf Fredriks kyrka. Vid pröfning af denna del af ärendet blef Sveavägen med 48 meters bredd och något mera östligt läge än enligt kommitténs förslag upptagen i stadsplanen från den vid gränsen mot Bellevue lagda Sveaplanen, en rund plats med 75 meters radie, till Kammakaregatan. Den storslagna tanken har sedan dess vunnit betydligt insteg. År 1896, således blott 19 år efter nyssnämnda beslut, hafva stadsfullmäktige utan nämnvärd meningsskiljaktighet bestämt, att Sveavägen skall neddragas till Kungsgatan.

Äfven Kungsgatans historia ådagalägger, huru djärfva planer, som till en början möta allmänt motstånd, ganska snart realiseras, när de äro byggda på riktiga grunder. Kommittén föreslog denna trafikleds framdragande med 90 fots bredd från Barnhusviken till Stureplanen samt dess fortsättande först till Humlegårdsgatan och vidare till Karlaplanen. Då frågan om Kungsgatan första gången, innan förslaget till hela stadsplanen för Norrmalm behandlades, förekom hos stadsfullmäktige, beslöts sträckan mellan Kungsbron och Vasagatan, tydligen under förutsättning af framtida utsträckning till Hötorget. En sådan utsträckning, dock med bredden minskad till 18 meter, beslöts till en början till Klara norra Kyrkogata och några år senare till Hötorget. I sammanhang med den norra stadsplanen framställdes förslag om trafikledens fortsättande med 27 meters bredd mellan Hötorget och Humlegårdsgatan. Förslaget afslogs utan omröstning; men innan tio år förflutit från detta afslag godkändes gatans framdragande med 18 meter fram till Stureplanen, utan att någon annan invändning däremot gjordes, än att bredden borde blifva 24 meter.

Birger Jarls gata har likaledes gatureglerings kommittén att tacka för sin tillkomst. Äfven dess historia är lärorik nog. På kommittékartan var gatan utlagd med 120 fots bredd i en enda rak linie från Brunns- till Nybroviken. Häremot anmärktes bland annat, att för dess anläggning på sådant sätt fordrades kostsamma sprängningar, hvilka kunde undvikas, om gatan finge krökas på några ställen. Efter hårda strider, under hvilka andra meningar om sättet för åstadkommande af en genomgående led från Roslagstull till stadens inre delar sökte göra sig gällande, godkändes kommitté-förslaget med frångående af den räta linien och gatans bredd minskad till

B. Orling fot. 213. Nybergsgränd.

30 meter. Omförmälda betänklighet, som gaf anledning till modifikationen, torde på grund af den å andra ställen vunna erfarenhet numera inses hafva blifvit alltför mycket uppmärksammad, liksom ock anhängarna af gatans beslutade hufvudriktning sedan dess betydligt tilltagit i antal.

En framstående del af stadsplanen är den genomgående trafikled, som bildas af Odengatan med 30, Karlavägen med dels 30, dels 42 meters bredd, Karlaplanen med 75 meters radie och den 48 meter breda Narvavägen. Likasom de flesta andra stora lederna i de norra stadsdelarna har denna tillkommit efter vidlyftiga förhandlingar och många meningsskiljaktigheter. Dess tillfredsställande beskaffenhet utgör dock numera knappt något föremål för tvifvel. Vid bedömande af Karlaplanen bör särskild uppmärk-

samhet fästas vid den framtidstanke, som låg till grund för förslaget om denna plats.

Kommittén tänkte sig icke någon esplanad i Norra Humlegårdsgatan, men föreslog, att i Narvavägens förlängning på andra sidan Karlaplanen skulle längs Djurgårdens gräns utläggas en 140 fots boulevard, fortsatt vidare förbi Bellevue och genom norra delen af Karlbergs park till Karlbergs kanal, sålunda begränsande den norra staden allt ifrån Djurgårdsbron till Kungsholmen. Stadsfullmäktige godkände i princip den sålunda föreslagna gränsboulevarden invid Djurgården. Förslagets genomförande stötte emellertid

C. J. G. fot. 214. Gamla Prästgårdsgatan.

på motstånd hos Djurgårdens styrelse, och enligt en af öfverintendentsämbetet gjord hemställan utbyttes denna boulevard mot Karlavägen. Tanken på gränsboulevarden öfvergafs dock ej. I stadsplanen upptogs snart en gränsgata väster ut från Engelbrektsgatan samt i fortsättning däraf Solnavägen, båda med 18 meters bredd; och fem år därefter beslöts, att sagda gränsgata skulle förlängas till Jungfrugatan och att till denna gränstrafikled skulle läggas ett från Djurgården upplåtet, 65 meter bredt område. Valhallavägen, som på detta sätt bildades, har numera blifvit fullbyggd öster om Lilljansplanen, och dess bebyggande väster om denna plan har med kraft påbörjats. Förr eller senare blir helt visst den stolta gränsboulevarden på hela sin längd förverkligad, så att mellan Djurgården och Karlberg kommer att finnas en promenadväg, som kan likställas med de förnämsta i utlandets stora städer.

Kungsgatans fortsättning genom ett kvarter på Kungsholmen är en liten återstod af kommitténs djärfva tanke att från en rund plats vid Drottningholmsvägens inre mynning draga en 90 fots genomgående trafikled till Kungsbron och vidare till Karlaplanen samt i en aflägsen framtid än längre.

I Södermalms stadsplan förekomma särskilda anordningar för järnvägsrörelsens underlättande. Genom spår i de till 33 meters bredd utlagda Maria och Katarina Bangator har man tänkt sig järnvägsförbindelse kunna möjliggöras till Hammarby strand och därifrån till Stadsgården. Fyra stora kvarter söder om bangården hafva afsatts för framtida anordningar, som

C. J. G. fot. 215. Vasagatan och Centralplanen.

stå i samband med järnvägen, en åtgärd, som järnvägsstyrelsen emellertid ej synes hittills hafva ansett behöflig.

För att slutligen gifva läsaren ett begrepp om den nya stadsplanens omfattning må följande tal anföras. Vid 1863 års början upptogo parker och planteringar ett ytinnehåll af inemot 588,000 kvm. Under den därefter förflutna tiden hafva ytterligare något öfver 1,553,000 kv.-meter mark beslutats skola användas till dylika anläggningar. Häraf äro 231,000 kv.-meter redan utlagda. Gator och öppna platser samt gatudesseiner åter hade vid 1863 års ingång ett sammanlagdt innehåll af omkring 1,436,000 kv.-meter. Sedermera hafva beslut fattats om nya dylika trafikleder och platser med ett innehåll, som, därest de igenlagda frånräknas, uppgår till sammanlagdt 2,902,000 kv.-meter, af hvilka 1,005,000 hittills kommit till stånd.

* * *

»Ej må stad byggas i strid mot gällande plan», så lyder lagstiftarens påbud till rikets städer, och detta åtföljes af fordringar på breda esplanader och dylikt samt på 60 och 40 fots gator, hvilket allt kräfver för sitt genomförande betydliga kostnader. Påbudet förekommer emellertid icke i en af konung och riksdag stiftad lag utan i städernas byggnadsstadga, som tillkommit på grund af konungens ekonomiska lagstiftningsrätt, och är följaktligen maktlöst, när det kommer i strid med rättigheter, som enligt gällande civillagstiftning tillförsäkrats dem, hvilkas tomter beröras af stadsplanen. De i städernas äldre byggnadsordningar innehållna föreskrifter, med hvilka man förut hjälpte sig för att medla mellan de båda parterna, hafva blifvit utbytta mot en enkel hänvisning till expropriationsförordningen, som åter alldeles icke tagit någon hänsyn till hithörande bestämmelser i byggnadsstadgan eller till de särskilda omständigheter, som måste komma i betraktande, för att tomtägarnes fördelar och olägenheter af regleringarna skola vid stadsplanernas genomförande blifva rättvist vägda mot hvarandra. Den tid är länge sedan förbi, då sakerna kunde behandlas patriarkaliskt. Städerna stå därför, när det gäller att lyda påbudet om stadsplanernas följande, vid ett problem, hvars lösning är synnerligen vansklig. Den bristande motsvarigheten mellan den civila och den ekonomiska lagstiftningen i ämnet har helt naturligt medfört den påföljd, att till den kungliga fastställelsen å hvarje stadsplan fogats det villkor, att fastställelsen lämnas under förbehåll, att enskilds rätt ej förnärmas. Detta innebär i själfva verket, att alla stadsplaner hänga i luften. Då vid ersättningens bestämmande ingen hänsyn får tagas till de fördelar, tomtens ägare har af regleringen, kan nämligen förvärfvandet tvångsvis i rätt många fall medföra så dryga kostnader, att kommunen ej ser sig god att komma ut därmed. I sådana fall ligger den utväg nära till hands, att planen i denna del öfvergifves, om det för öfrigt låter sig göra med hänsyn till redan å andra delar vidtagna verkställighetsåtgärder. Det såg en gång ut, som om denna lucka i lagstiftningen skulle blifva på ett nöjaktigt sätt fylld, men förhoppningen har hittills kommit på skam.

För Stockholms stad, som af många skäl måste vara angelägen om den beslutade och af regeringsmakten fastställda *stadsplanens genomförande* i sina väsentligaste delar, gällde det under sådana omständigheter att finna en utväg för att rädda planen. Visserligen ägde staden ännu ganska många ofria tomter, hvilkas frigörande kunde lämnas i ersättning för fordrade medgifvanden från tomtinnehafvarnes sida; men möjligheten till dylika öfverenskommelser förelåg icke i de allra flesta fall; och att i alla öfriga köpa den nödiga gatumarken till det pris, ägaren kunde fordra, eller en expropriationsnämnd därå satte, utan rätt att taga i betraktande tomtägarens fördel af regleringen, lät sig icke göra med nödigt tillvaratagande af stadens finanser. Därför återstod endast att söka ställa så, att staden själf kom i

åtnjutande af de stora fördelar af regleringen, som genom bristen på lämplig civillagstiftning i ämnet i många fall tillgodokommer ägare af tomter, som berördes af stadsplanen, företrädesvis ägare af stora tomter, hvilka först genom däröfver dragna gator blefvo satta i värde. Med andra ord, kommunen nödgades i stor utsträckning göra sig till tomtägare, i synnerhet i stadens utkanter. Stora fördelar af två olika slag vunnos på sådant sätt. Genom försäljning af de efter regleringens genomförande återstående delar af de förvärfvade hela tomterna fick staden tillgångar att bestrida de med stadsplanens utförande på samma och andra ställen förenade kostnader, på samma gång som möjlighet i många fall bereddes att förekomma bebyggande i sådana trakter, där regleringen verkställd i förtid skulle vålla kommunen dryga, af jämförliga inkomster ej motsvarade utgifter för gatornas utläggning, planering, beläggning, belysning och förseende med vattenledning, polisbevakning m. m.

Vid sidan af det nu omtalade har äfven, oftast med framgång, det förfaringssätt till skydd mot öfverdrifna och för tidiga utgifter anlitats af stadsfullmäktige, att de ej motsatt sig begäran om byggnaders uppförande i strid mot stadsplanen, när grunden för sådan begäran kunnat antagas vara försök att genom byggnadsplaner, hvilkas sättande i verket ej varit allvarligt åsyftadt, tvinga staden att oförtöfvadt förvärfva vidliggande gatumark.

De sålunda anlitade utvägarna för stadsplanens genomförande orsaka visserligen, såsom erfarenheten ådagalagt, hvarjehanda olägenheter. En mångtalig kommunalstyrelses befattning med köp och försäljning af fastigheter i stort omfång är förenad med svårigheter och slitningar af flera slag. På samma sätt förhåller det sig med vägran att för tillfället utföra delar af stadsplanen. Men nöden har ingen lag. Medlet måste tillgripas. Det gällde stadsplanens vara eller icke vara.

* * *

Första gången medel anvisades till förlag för denna *fastighetsaffär*, var vid uppgörande af 1874 års stat. I denna likasom i nästföljande årets stat hölls emellertid anslaget vid det blygsamma beloppet af 50 tusen kronor. Därefter beträddes lånevägen. I sammanhang därmed stego dessa delar af årsanslagen först till en half million och sedermera ytterligare samt utgingo under fem år med mer än en million, ett af dem med ända till 5,600,000 kronor. Vid sidan af lånemedlen anvisades till de för ändamålet i staterna uppförda reservationsanslagen betydliga belopp, till en början behållna hyresmedel och sedermera köpeskillingar för sålda delar af fastigheter, som förvärfvats för stadsplanen.

Till och med år 1895 hade för dylikt förvärf anvisats anslag å tillhopa 32,508,200 kronor, däraf 24,648,100 lånta medel, 6,109,200 försäljnings- samt 1,750,900 hyres- och andra medel.

All den mark, som vid 1895 års utgång förvärfvats för stadsplanens utförande, hade kostat staden 32,080,100 kronor i rundt tal. Denna marks sammanlagda ytinnehåll utgjorde omkring 4,786,400 kv.-meter, däraf omkring 42,8 procent å Söder-, 29,0 å Norr-, 17,8 å Östermalm, 10,2 å Kungsholmen och 0,2 i staden mellan broarna. Af den sålunda förvärfvade marken hade kommunen vid samma tidpunkt afhändt sig, allt i runda tal, 293,500 kv.-meter och därför bekommit i köpeskillingar samt mellangifter tillhopa 6,992,500 kronor. Till gator hade utlagts 858,300 kv.-meter, som kostat 4,305,200 kronor. Kvar i stadens ägo voro 552 egendomar med ett inköps- eller lösningspris af omkring 23,182,100 kronor och ett ytinnehåll af 3,634,600 kv.-meter, däraf 1,892,500 voro afsedda att säljas till tomter och 1,742,100 framdeles skulle utläggas till gator eller allmänna platser. Af dessa 552 egendomar lågo 2 i staden mellan broarna, 5 i Klara församling, 47 å Kungsholmen, 66 i Adolf Fredriks, 18 i Jakobs och 43 i Johannes församling, 75 å Östermalm samt 190 i Katarina och 106 i Maria församling.

Om till det angifna förvärfsvärdet af de redan utlagda gatorna lägges hvad den mark kostat, som vid 1895 års slut börjat bearbetas till gator, erhålles en förvärfssumma af 5,233,900 kronor i rundt tal. Häraf belöpte sig 2,489,400, eller 6 kronor 71 öre kv.-metern, å sådant, som afskilts från förvärfvade hela egendomar eller erhållits genom att i byte lämna sådana egendomar eller delar af dem, samt 2,744,500 kronor å gatumark, som utan sammanhang med annan mark förvärfvats särskildt för ändamålet. Af sistnämnda belopp utgjorde 1,119,300 kronor köpeskillingar och 1,625,200 expropriationslösen, motsvarande 18 kronor 47 öre kv.-metern för köpt och 40 kronor 35 öre för exproprierad gatumark. Häraf framgår otvetydigt, att expropriation varit det ojämförligt dyraste tillvägagångssättet och att hela egendomars inköp ställt sig vida billigare än ensam gatumarks förvärfvande genom frivilliga aftal. Denna senare erfarenhet utgör ett ojäfaktigt bevis därför, att i många fall en stadsplans genomförande tillskyndar ägaren af de tomter, af hvilka den beröres, så betydlig vinst, att dennas tagande i betraktande vid gatumarkens förvärfvande tvångsvis låter sig ur rättvisans synpunkt väl försvaras. Till samma slutsats kommer man genom att erinra sig, att på de ställen, där stadsplanen ej beslutats förrän i sammanhang med aftal om därför behöflig marks förvärfvande, kommunen under tidernas lopp i alltjämt ökad grad tagit i anspråk ersättning från fastighetsägarna för denna vinst. I de aftal, som träffats med Rörstrands aktiebolag angående marks förvärfvande för beslutade nya gator väster om Thorsgatans nordligaste sträckning och med kronan angående gators dragande öfver fot- och hästgardeskasernernas förra tomter å Östermalm, har kommunen kunnat sträcka sina fordringar så långt, att villkoret för besluten om tillägg till stadsplanen varit, ej allenast att marken för gatorna icke skulle kosta staden något, utan ock att tomtägaren skulle betala afloppsledningar i gatorna samt deras

planering och beläggning med bästa material, hvadan staden åtagit sig endast att underhålla och belysa de nya gatorna. Det oaktadt har försäljningen af fotgardesregementenas efter regleringen återstående tomter bedrifvits med den framgång, att för dem erhållits ett belopp, som högst betydligt öfverstigit hvad det hela kunnat betinga i oregleradt tillstånd; och ingen anledning finnes att antaga annat, än att realiseringen af hästgardestomterna skall försiggå med lika stor framgång.

En undersökning af de utlagda gatornas kostnader gifver samma resultat. Icke kan någon exempelvis föreställa sig det hafva varit möjligt att genom köp och expropriation ensamt af gatumarken förvärfva, såsom skett, hvad som behöfts för Birger Jarls gata mellan Nybro- och Stureplanerna för omkring 450,000, eller Stureplanen för 68,000, eller den utlagda delen af Karlavägen för obetydligt öfver 400,000, eller Kungsgatan mellan Drottninggatan och Kungsbron för 100,000, eller den vid 1895 års slut för rörelsen öppnade del af Odengatan för ej fullt 20,000, eller Vasagatan för 387,000 kronor. Erfarenheten från Östra Järnvägsgatan, hvaraf omkring fyra femtedelar exproprierats och återstoden köpts utan samband med annan mark, talar ett annat språk. Denna afsides från allmänna rörelsen belägna lilla gata har i markförvärf kostat nära 113,900 kronor, hvilket för ett ytinnehåll af något öfver 2,500 kv.-meter gör något öfver 45 kronor 49 öre kv.-metern obebyggd mark.

* * *

Vid en så vidlyftig, under årtionden fortgående fastighetsaffär som den ifrågavarande kan slutresultatet ej på länge något så när noggrannt beräknas; men i den mån affären afvecklas för den ena fastighetskomplexen efter den andra, är det möjligt att i exakta tal angifva, huru dessa afvecklingar slagit sig ut.

Göres en sådan undersökning, så befinnes, att redan i slutet af år 1895 vinst uppstått å 60 för stadsplanens genomförande förvärfvade tomter eller tomtdelar, sedan från dem aftagits det, som behöfts för gata, samt större eller mindre del af återstoden afyttrats. Dessa 60 egendomar, innehållande 271,730 kv.-meter, hade förvärfvats för sammanlagdt 1,662,400 kronor. Vid afhändande genom försäljning eller byte af en del af den för stadsplanen obehöfliga marken, kompletterad med 13,100 kv.-meter äldre gatumark, har staden för 123,820 kv.-meter på sådant sätt afyttrad tomtmark erhållit 4,062,200 kronor, hvadan å denna del af fastighetsaffären uppstått ett penningöfverskott af 2,399,800 kronor. Då nu af omförmälda tomter och tomtdelar för gator tagits i anspråk 74,440 kv.-meter, förefanns på denna del af fastighetsaffären ett marköfverskott om 86,570 kv.-meter, däraf 21,450 framdeles skulle blifva gatumark, hvadan 65,120 kv.-meter funnos att afyttra och öka omförmälda penningeöfverskott.

Det är redan nämndt, att 5,233,900 kronor vid 1895 års slut utgifvits för mark, som utlagts eller börjat att bearbetas till gator, och nyss är omtaladt, att vid samma tid ett öfverskott af 2,399,800 kronor erhållits å försäljningsmedel. Nettokostnaden för förvärfvet af sist omförmälda gatumark var följaktligen då 2,834,100 kronor. De särskilda stadsdelarna visa emellertid i detta hänseende mycket olika resultat. Största kostnaden företer Östermalm med 960,000 kronor. Därnäst kommer Kungsholmen med 870,400, Norrmalm söder om Tunnelgatan med 758,300 och Södermalm med 597,100 kronor. För Norrmalm norr om Tunnelgatan och staden mellan broarna förefunnos vid jämförelse mellan förvärfvet och afyttrandet af mark vid den färdiga eller i gång satta regleringen öfverskott, som för den förra stadsdelen utgjorde något öfver 340,800 och för den inre staden ej fullt 10,900 kronor.

Under de med 1895 tilländagångna 22 år, som denna storartade egendomshandel pågått, har kommunen af ifrågavarande fastigheter haft en behållen inkomst af 6,729,000 kronor, när till hyrorna, minskade med omkostnaderna för fastigheterna, läggas räntorna å oguldna köpeskillingar för afhända tomter och tomtdelar. Lägges härtill ytterligare förenämnda vinst å egendomsaffären, 2,399,800 kronor, visar sig å inkomstsidan ett belopp af 9,128,800 kronor. Drages nu detta belopp från 10,614,200 kronor, eller hvad staden beräknats hafva under samma tid utgifvit i räntor å de för egendomsförvärfvet upplånta medel, blir 1,485,400 kronor hvad stadsplanens genomförande kostat kommunen i markförvärf till utgången af år 1895. Vid en tidpunkt, då de för regleringen obehöfliga fastighetsdelar ännu ej hunnit i någon stor utsträckning realiseras, är detta resultat ostridligen mycket tillfredsställande och lämnar goda utsikter, att de fortsatta försäljningarna skola inbringa så mycket, att kostnaderna åtminstone för markförvärfvet skola vid en blifvande sluträkning komma att till fullo betäckas.

* * *

En stadsplan efter nutidens fordringar medför dryga utgifter ej blott för markförvärfvet utan äfven för *planering af gatorna,* så att de tillfredsställa den allmänna rörelsens högt ställda kraf. De gatuprofiler, stadsfullmäktige på senare tiden beslutat, lämna i detta hänseende ej heller mycket öfrigt att önska och hafva på många ställen redan blifvit genomförda. För planering af de nya gator eller gatudelar, som till och med 1895 enligt stadsplanen utlagts eller börjat bearbetas, har stadens nettokostnad utgjort 3,964,400 kronor i rundt tal.

Beläggningen af nyssnämnda gator eller gatudelar har, om enskildas bidrag afräknas, medfört en nettokostnad af omkring 1,885,900 kronor.

Sammanläggas nu stadens nettokostnader för mark, planering och beläggning af de vid 1896 års ingång färdiga eller påbörjade, till stadsplanen

hörande gator och allmänna platser, visar sig ett utgiftsbelopp af 8,684,400 kronor. Den dyraste stadsdelen var Östermalm, som kräft 2,598,300 kronor. Nära kom Södermalm med 2,488,200 och vidare Norrmalm med 2,175,200 kronor, så fördelade att omkring 155,600 mera föll på delen norr än på delen söder om Tunnelgatan. Kungsholmen hade kräft 1,389,300 och den inre staden allenast 33,400 kronor. Dessa tal torde ådagalägga, att icke någon stadsdel blifvit gynnad på den andras bekostnad.
